

ELS ESPAIS ESCÈNICS DE BADALONA¹

MONTSERRAT CARRERAS GARCÍA I JAUME ARQUÉ FERRER

Historiadora i arxivera de l'AHBDN. Museu de Badalona. President i cofundador d'Amics del Teatre Zorrilla

A Badalona, des del segle XIX, l'afició pel teatre omple les sales d'espectadors àvids de consumir espectacles. Paral·lelament en aquella època es formaren grups *amateurs* en associacions culturals, polítiques, entitats recreatives i corals disposades a representar obres de teatre en els seus locals o a les sales comercials de la població —Teatre Badalonès, Teatre Zorrilla i Teatre Español. Les tres sales, a més de posar en escena funcions teatrals, organitzaven sarsueles, espectacles de màgia, balls, varietats i, en alguns casos, al segle XIX, també exhibicions d'esgrima. A principis del segle XX, el 1904, va obrir el primer cinema estable de la ciutat, el Cinematògraf Mary, situat a La Rambla. Gradualment el cinema s'implantà com una oferta més d'esbarjo i, entrat el segle XX, es convertí en l'espectacle amb més concurrència de públic a les sales.

D'aquesta afició pel teatre als segles XIX i XX, en queda constància a la premsa local i a la documentació municipal. Les restes arqueològiques també aporten el testimoni material d'un teatre, construït entre finals del segle I o inicis del segle II dC, a l'antiga ciutat romana de *Baetulo*, situat a l'actual barri del Dalt de la Vila, però aquesta és un altra història. L'objectiu d'aquest

estudi és posar en relleu les sales dedicades als espectacles teatrals des del segle XIX fins a l'actualitat ja fossin d'ús comercial, associatiu o recreatiu.

L'entusiasme i afició pels espectacles escènics ha gestat a Badalona un bressol d'actors i actrius de gran prestigi que han deixat una important petjada en la història del teatre català.

ELS TEATRES

Teatre Badalonès

La primera sala comercial, el Teatre Badalonès, s'inaugurà el 1862 i, en aquest primer any, es van representar setze funcions.² Estava situat al carrer del Pinzell —avui de Sant Anastasi—, i actualment l'edifici és la seu del Círcol Catòlic.

El local, conegut popularment per *Can Gim*, cap a finals del segle XIX, per les males condicions, se'l coneixia com *La Merdassa*. En aquell escenari actuà per primera vegada, amb només 19 anys, l'actor Enric Borràs, que hi va representar l'obra *Les joies de la Roser*, de Frederic Soler, *Pitarra*.

Teatre Badalonès, actual Círcol Catòlic. A.S. Xatart Museu de Badalona. Arxiu Josep M. Cuyàs.

Esgrafiats de la façana de l'edifici del Cercle Catòlic al carrer de Sant Anastasi. Museu de Badalona. Arxiu Josep M. Cuyàs.

El març de 1913 el propietari de l'edifici, Hermini Pujol Sarriera, obtenia permís de l'Ajuntament per obrir la porta principal a la façana.³ Joan Amigó Barriga, l'arquitecte responsable de la reforma, aixecà per a aquesta ocasió els plànols de tot l'edifici. Els esgrafiats de la façana del carrer de Sant Anastasi daten del període en què l'immoble estava ocupat pel Centre Nostra Senyora de Montserrat, tal com demostra un dels elements decoratius que porta el nom de l'entitat catòlica.

A principis del segle xx, s'instal·là al local l'entitat catòlica Centre Nostra Senyora de Montserrat, fundada el 1903 per membres de la Joventut Catòlica, persones de posició social acomodada i d'ideologia catolicoregionalista. El 1914 adoptà el nom de *Centre Regionalista* i es va integrar a la Lliga Regionalista. El partit mantingué aquesta seu fins que fou clausurada durant la dic-

tadura de Primo de Rivera. Després del tancament, l'edifici romangué sense cap activitat fins al 1930.

El 1930, el Centre Català, entitat recreativa i apolítica, ubicava la seu a l'antic Teatre Badalonès. El local reunia les condicions idònies per a les activitats que organitzava l'entitat, com ara balls, concerts i funcions teatrals. El 1933, el president de l'associació va decidir adherir-la a ERC,⁴ amb l'oposició d'una part dels socis, que es van donar de baixa. D'aquesta escissió va sorgir L'Era. Fins al final de la Guerra Civil (1939) fou la seu del Centre Català d'ERC, que publicava el setmanari *Front*, portaveu dels Centres Republicans de Badalona, Sant Adrià i Santa Coloma.

En acabar la Guerra Civil, el Cercle Catòlic, entitat fundada el 1879 resultat de la fusió del Cercle Catòlic d'Obrers del Puríssim Cor de Maria (1877) i el Cercle de Sant Josep, s'instal·là al carrer de Sant Anastasi, 2, local on desenvolupa la seva activitat des de fa gairebé 80 anys.⁵

La Secció Dramàtica del Cercle Catòlic es creà el mateix any de la fundació; les primeres representacions, de caràcter catòlic, s'interpretaven durant les festes de Quaresma i Advent. Amb el pas dels anys la secció es va anar convertint en un dels puntals de l'entitat. En acabar la guerra i disposar, altra vegada, de local, es consolidà la Secció Dramàtica que, a poc a poc, incorporà noves obres, sense deixar de representar les de caire religiós. L'any 1952 s'uniren la secció femenina –creada després de la guerra– i la masculina, i van representar l'obra *El gran cardenal*, de José M. Pemán. Des de fa anys, la secció de teatre compta amb un grup estable, La Dramàtica, i una programació continuada al teatre de l'entitat. També des de fa anys imparteixen formació en un taller de teatre per a nens, joves i adults.⁶

Teatre Zorrilla

El Teatre Zorrilla, inaugurat el 31 d'octubre de 1868, és el segon teatre que obrí a Badalona. Actualment és un equipament municipal dedicat també a les arts escèniques.

L'edifici es construï seguint el model dels teatres barrocs italians, en forma de ferradura, i amb els elements decoratius propis dels teatres romàntics del segle XIX, amb ornamentació rococó. L'espai reservat als espectadors està dividit en pisos. A la platea es van sobreposar l'amfiteatre del primer pis i, a sobre d'aquest, un segon pis anomenat popularment *galliner*. L'entrada estava situada al carrer de Mar i, amb les obres de restauració, es traslladà al carrer del Canonge Baranera, 17. Amb l'edifici en construcció, Francesc d'A. Amigó, Francesc Planas i Casals –fundador i director d'*El Eco de Badalona*– i el periodista Joaquim Asensio de Alcántara,⁷ amic de José Zorrilla, s'entrevistaren amb el dramaturg perquè autoritzés la utilització del seu nom per al teatre. La nit de l'estrena, el dissabte 31 d'octubre de 1868, hi actuà la companyia d'Antoni Malli de Brignole, que va representar l'obra dramàtica de Zorrilla, *Traidor, inconfeso y mártir*. El 3 de gener de 1869, José Zorrilla visità el teatre per primera vegada, on se li tributà un fervorós homenatge. En aquella jornada es van posar en escena el drama *Don Francisco de Quevedo*, original d'Eulogio Florentino

Sanz, i la comèdia *Las cuatro esquinas*, de Mariano Pina Bohigas. Zorrilla hi tornaria el 2 de febrer del mateix any, quan presencià la reposició de la seva obra *Traidor, inconfeso y mártir* per la companyia de Malli de Brignole. Durant dècades, per la diada de Tots Sants, s'acostumava a representar *Don Juan Tenorio*, també de José Zorrilla. L'agost de 1879, Francesc Planas i Casals hi organitzà els primers Jocs Florals.

Teatre Zorrilla. Badalona Cultura SL

Sobre la propietat de l'edifici, s'ha donat habitualment per bona la versió de l'historiador Josep M. Cuyàs Tolosa que, en el seu llibre *Història de Badalona*, afirma que el primer propietari del Zorrilla va ser Francesc d'Assís Amigó Farreras (Badalona ?-1874). Segons Cuyàs, va ser ell qui li encarregà la construcció al mestre d'obres Jaume Botey Garriga (Badalona 1841-1934) i la decoració pictòrica als badalonins Manuel Junyent i Joan Casanovas. Encara que l'autor no especifica la font en què basa aquesta afirmació hem pogut constatar que va partir d'un breu article biogràfic sobre Francesc A. Amigó que es publicà a *La Nota Trimestral*, l'1 de novembre de 1917.

Noves dades aportades per la documentació que sobre el teatre es conserva a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Badalona, concretament al fons Pau Rodon Amigó, ens ha permès constatar que els primers propietaris del Zorrilla van ser, en realitat, Miquel Perejoan Lladó (Badalona 1813-1887) i Martí Amigó Banús (Badalona, 1821-1888).⁸ Ambdós propietaris van inscriure el 6 de febrer de 1871 al Registre de la Propietat de Badalona la finca anomenada *Teatre Zorrilla* amb una extensió aproximada de 1.400 m., segons els plànols aixecats pel mestre d'obres Martí Botey. Les diverses finques que formaven la copropietat van ser adquirides el 1843 i 1844 per M. Perejoan, el 1862 per M. Amigó i la darrera finca el març de 1868 per ambdós socis, M. Perejoan i M. Amigó. El 8 de desembre de 1870 es va fer una carta de pagament als professionals que havien intervingut en les obres del teatre i en la resta d'edificis construïts. Gràcies a aquest document coneixem el nom dels que hi van participar: Josep Renom Vallonesta, paleta; Ramon Tarradas Saladrigas i Joaquim Manció Caballeria, fusters; Joan Prat Renom i Josep Blanch Burgués, manyans; Francesc Magri Sulià, llauner i lampista; Joan Herraú Gustems, pintor i Manuel Homs Cornet, escultor.

Posteriorment, en morir solter Miquel Perejoan el 1887, heretà la meitat del teatre el seu germà, Josep Perejoan Lladó, i a la mort d'aquest passà a mans dels seus fills. El 1888 Martí Amigó moria solter i heretà l'altra meitat del teatre la seva neboda, Dolors Amigó Farreras (Badalona 1850-1906), mare de Pau Rodon Amigó. Finalment, el setembre de 1899, després d'un llarg procés, els hereus de Miquel Perejoan i Dolors Amigó van vendre el Zorrilla a Teresa Pujol Costa (Badalona 1860-1931) que, en morir soltera, llegà la sala d'espectacles a la seva germana, Anna Pujol Costa. El seu fill David Cuyàs Pujol vendria el 1951 el teatre a Juan Rifá Rigola. I aquest, a l'Ajuntament de Badalona el 1986.⁹

El 1905, després de 37 anys programant funcions teatrals ininterrompudament, el Zorrilla començà a funcionar també com a cinema, sense abandonar les representacions escèniques. L'empresari Joaquim Nicolau arrendà l'establiment a la propietària, Teresa Pujol. La notícia, publicada el 8 d'abril al setmanari *Gent Nova*, informava que, a més de cinema, s'hi programarien varietats i altres activitats artístiques.

El juny de 1913 la propietària presenta a l'Ajuntament un projecte de remodelació de l'edifici,¹⁰ que no va reeixir, signat per l'arquitecte sabadellenc Juli Batllell, que exercia d'arquitecte municipal a Badalona, amb l'objectiu de modificar la façana del carrer de Mar i l'entrada del carrer del Canonge Baranera. Pel títol del projecte i el dibuix del rètol de la façana, sabem que es volia canviar el nom del local per *Cine Moderno*. El desembre del mateix any, la propietària del Teatre Zorrilla presentà a l'Ajuntament l'aprovació d'unes obres de millora, signades pel mestre d'obres Josep M. Morales, que s'havien efectuat sota la supervisió de la Junta Consultiva Provincial d'Espectacles Públics, organisme que tenia la competència dels edificis destinats

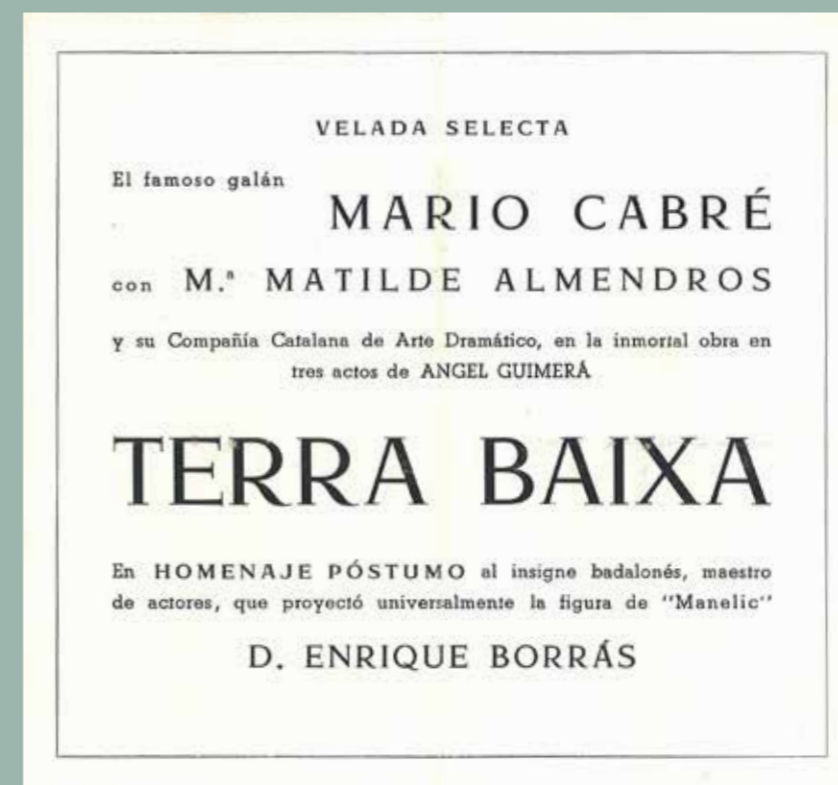
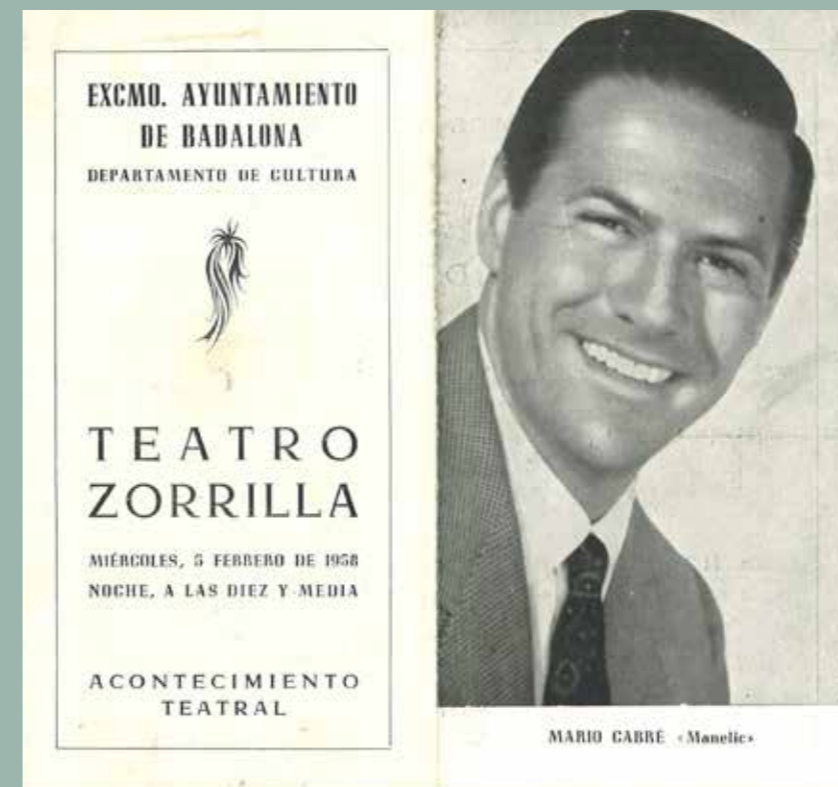
a espectacles. I, finalment, el 27 de desembre, l'Ajuntament aprovava les reformes d'accés pel carrer del Canonge Baranera i les escales interiors que permetien la comunicació amb els dos pisos superiors.¹¹ A partir d'aquesta data, les reformes a l'edifici, si n'hi va haver, van ser d'escassa importància.

Després de la guerra i fins que va tancar, dirigí el local l'empresari Josep Salsas. El gener de 1954 el Zorrilla canviava el nom per *Cinema Aya*, i programava pel·lícules de reestrena, fins que va tancar el 1970. El maig de 1955, a *Revista de Badalona* s'informava que s'hi deixaven de programar espectacles de varietats i s'anunciaven futures reformes.

Al Zorrilla s'han celebrat, fins a convertir-se en cinema i, després de forma molt esporàdica, representacions teatrals, espectacles de música, cant i dansa, recitals poètics, jocs florals, funcions benèfiques, homenatges —Pompeu Fabra, 1968 i Margarida Xirgu, 1982—¹² i mítings. Al seu escenari han actuat figures destacades com Enric i Jaume Borràs, l'actriu Margarida Xirgu, Raquel Meller i molts d'altres. Les companyies *amateurs* i les associacions culturals de la ciutat també l'han tingut com un espai on han pogut celebrar actes.

El 1970 el teatre tancà, i el 1986 l'Ajuntament de Badalona comprà l'edifici per rehabilitar-lo. La manca de finançament, durant molts anys, endarrerí la finalització del projecte. Amb aquesta situació, el 1994 un grup de badalonins interessats pel teatre i la cultura constituïren l'Associació Amics del Teatre Zorrilla amb l'objectiu de seguir-ne de prop les obres de restauració. Actualment, l'associació continua treballant i programant activitats.

L'empenta definitiva per acabar la restauració de l'edifici fou la inclusió del Zorrilla al Pla de rehabilitació de teatres del segle

Programa de l'homenatge pòstum organitzat per l'Ajuntament de Badalona a l'actor Enric Borràs. Col·lecció de José M. Zaragoza.

Teatre Zorrilla. Badalona Cultura SL.

xix, que aprovà el Consell de Ministres el febrer de 1995. Posteriorment, el 28 de novembre, l'Ajuntament i el Ministeri d'Obres Públiques, Transports i Medi Ambient signaven un conveni per cofinançar les obres del teatre. Aquesta i la darrera aportació municipal de 1998 van ser decisives per finalitzar les obres. L'arquitecte gironí Joan Bosch Agustí¹³ s'encarregà del projecte, que ha permès recuperar l'edifici amb tot el seu esplendor i adaptar-lo a les noves necessitats escèniques. El nou teatre municipal té un aforament per a 450 espectadors i també té una sala d'assaig, una aula de formació i un espai a les escales del vestíbul que aprofita l'arquitectura de l'entrada principal per crear una zona singular on es poden fer presentacions i petits muntatges teatrals amb capacitat per a 50 localitats.

El 21 de gener de 1999, finalitzades les obres de restauració, els reis d'Espanya, Joan Carles i Sofia, van visitar Badalona per tancar la celebració del centenari del títol de ciutat i inaugurar la remodelació del Teatre Zorrilla. Després de ser rebuts a l'Ajuntament per les autoritats municipals, l'acte continuà al teatre, on els reis van descobrir, a l'entrada de l'edifici, una placa commemorativa que recorda la data de l'efemèride. Així mateix, van rebre la Medalla de la Ciutat. A l'acte assistiren l'alcalde de Badalona Joan Blanch, el president de la Generalitat Jordi Pujol i el Ministre d'Educació i Cultura Mariano Rajoy, entre d'altres personalitats.

El 22 de febrer el teatre obria les portes al públic amb actuacions de companyies i entitats badalonines com El Cor Aurica, Guaraná Percussions, la dansa d'un dimoni de Sarruga Produccions, M. Carme Mateu de l'Oca Underground. Les projeccions d'actors històrics del teatre –Enric Borràs i Margarida Xirgu–

amb lectures de fragments de personatge com el Manelic que posa la veu Jordi Seus o *Yerma* recitat per Carme Alarcón. O una escena protagonitzada per Jordi Díaz i Xavier Alarcón de l'obra *Traidor, inconfeso y màrtir* amb què s'inaugurà el Zorrilla el 1868. I la declamació de Feli Comas de la poesia composta per Salvador Espriu que la censura no va permetre llegir en l'homenatge a Fabra celebrat en el mateix teatre el 1968. Per finalitzar l'acte el director del teatre, Andreu Solsona, pujà a l'escenari i digué *Ja és nostre!* I el 23 de febrer de 1999 el teatre inaugurava la programació amb un concert del tenor Jaume Aragall.¹⁴

En aquesta nova etapa, hi tenen cabuda totes les arts escèniques, amb una programació estable, fins al dia d'avui, de teatre, música, dansa i els festivals Filmets. Badalona Film Festival, Blues & Ritmes i el Festival Internacional de Màgia Memorial Li-Chang.

Teatre Tívoli

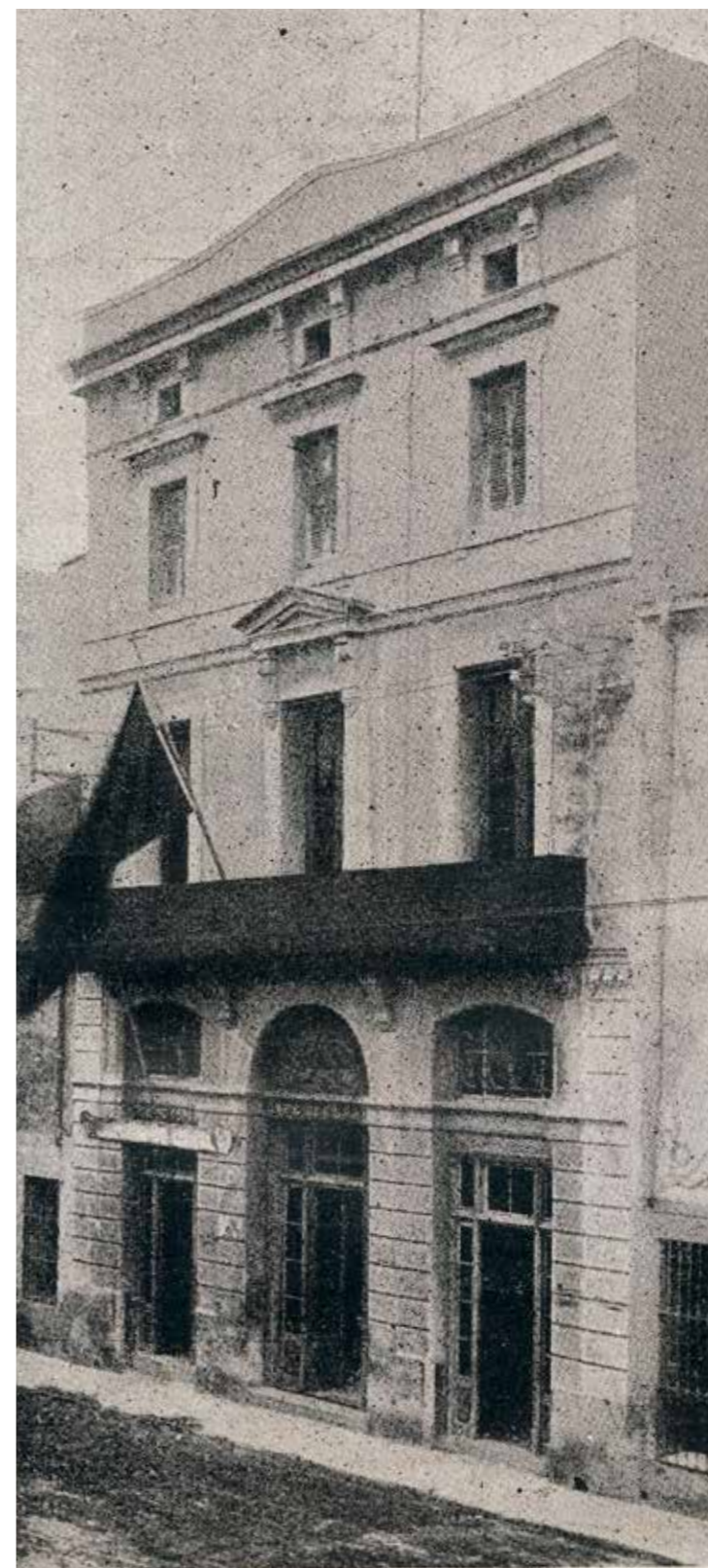
Situat al carrer de la Conquesta, a poca distància del carrer del Progrés, ocupava un solar que s'estenia fins a l'avinguda de Sant Ignasi de Loiola.¹⁵ Era un teatre dels anomenats *d'estiu*, perquè només oferia representacions durant la temporada estival. Inaugurat el 1877, tingué una vida molt curta. Clausurà sis anys després de la primera representació, el 1883. En opinió del mestre i escriptor badaloní Antoni Bori i Fontestà, era un teatre amb una distribució perfectament estudiada amb una platea ampla i còmoda voltada d'un elegant i senzill jardí; decorat amb gust i amb un bon escenari. Les companyies que hi van actuar eren de reconeguda importància.¹⁶

Teatre Espan ol

El 1887 es va inaugurar el Teatre Espan ol, el tercer teatre de la ciutat, al carrer Reial, 36 –actualment carrer de Francesc Layret– amb entrada pel Caf  Esp a. L'origen del Teatre Espan ol   aquest caf , inaugurat la vig lia de Nadal de 1877, propietat de l'indi  Santiago Amat Costa (Badalona 1840-Barcelona 1901), que encarreg  a l'arquitecte modernista Pere Falqu s Urp  (Sant Andreu de Palomar, Barcelona 1850-Barcelona 1916) el projecte d'un gran edifici amb un caf  i espais recreatius. El febrer de 1878 s'inaugurava el sal  de ball amb una gran festa. La sala, situada al primer pis de l'immoble, estava decorada amb molt luxe.¹⁷ En aquesta espai s'instal a, el 1879 i fins el 1885, una entitat recreativa, el Casino Esp a, que organitzaria grans ballades i que tenia una Secci  dram tica. El febrer de 1886, alguns exsocs funden el Casino Apolo que es convertiria el 1903

Sala de ball del Casino, al primer pis del Caf  Esp a, carrer de Francesc Layret. Fot. Xatart. *Casino Nuevo Apolo*, n m. 1 gener 1910.

Edifici del Caf  Esp a, entrada del Teatre Espan ol, al carrer Francesc Layret. *Casino Nuevo Apolo*, gener 1910, n m. 1. Fot. Xatart.

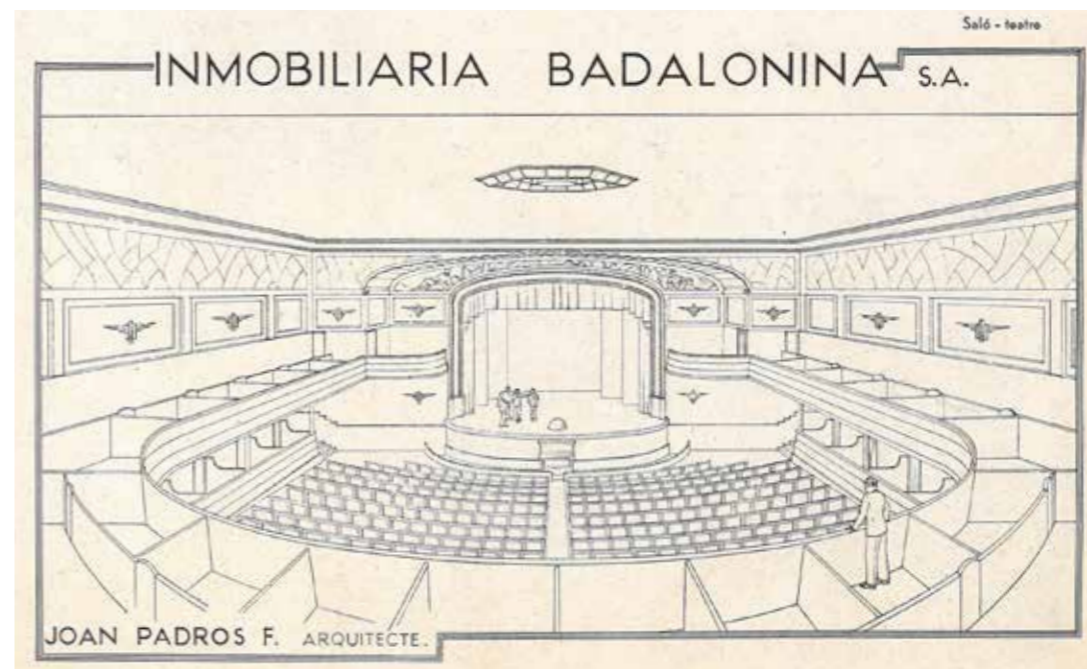
en Nuevo Apolo, en actiu encara el 1934. Amb el temps, en un extrem de la sala s'aixecà un petit escenari on actuava la secció dramàtica de l'entitat, dirigida per Jaume Campmany, on començà a actuar el gran actor Enric Borràs. L'èxit del teatre fou tan extraordinari que el propietari del local, Santiago Amat, va veure l'oportunitat de fer negoci i hi alçà un teatre, el Teatre Español. S'aixecà en el solar que havien ocupat el jardí del cafè i que s'estenia des del carrer del Lleó fins al carrer de Mar i amb l'accés, com ja hem dit, pel Cafè España.¹⁸ La nit de l'11 de juny de 1887 s'inaugurava el Teatre Español amb l'actuació de la companyia d'Antoni Tutau que presentà l'obra de Manuel Tamayo Baus, *Juana la loca o locura de amor*. El paper de la reina Juana l'interpretà la primera actriu de la companyia Carlota de Mena. A la notícia de l'estrena el setmanari *El Eco de Badalona* qualificà el nou teatre d'elegant i espaiós.

Cap a finals de segle, el 1898, als baixos de l'edifici també tenia la seu la Societat Recreativa La Verbena, que organitzava balls, concerts, funcions teatrals i altres activitats lúdiques.¹⁹ Amb el pas del temps, a la sala de ball, se la coneixeria per *La Verbena* i, anys més tard, n'adoptà el nom un cinema del carrer de Mar que obrí a l'antic local del Teatre Español, probablement en record del saló de ball.

Després de 36 anys de programació, el Teatre Español canviava d'activitat i el local s'adaptava a un nou espectacle de masses que havia sabut captar l'afecció de molts badalonins: el cinema. El 1922, Joan Salsas inaugurava, en aquest espai, el Cinema Nou, i és en aquesta data que s'obrí l'accés d'entrada pel carrer de Mar, 20 —llavors carrer de Prat de la Riba. Anys abans, l'empresari havia regentat una altra sala amb el mateix nom, però aquesta és una altra història. El segon Cinema Nou mantingué l'activitat fins al 1934, moment en què es traslladà definitivament al número 33 del mateix carrer de Mar —on actualment hi ha la botiga H&M— fins que va tancar, el 1991.

En quedar buit l'edifici, la Lliga Catalana, amb estatge social a la Rambla, l'adquirí i hi traslladà la seu del partit. Es va encarregar la reforma de l'immoble a l'arquitecte badaloní Joan Padrós Fornaguera (Badalona 1901-1966), que obtingué la llicència d'obres l'agost de 1934.²⁰ La nova seu s'obrí reformada el 19 d'octubre del mateix any. Els dies festius s'hi feien representacions teatrals protagonitzades o organitzades per un grup d'aficionats del partit. El 7 de gener de 1936 s'inaugurà oficialment el local amb la presència del secretari de l'organització Francesc Cambó, que pronuncià una conferència.²¹

Durant la Guerra Civil fou la seu del PSUC i, en acabar, passà a mans de la Falange amb el nom de Sala de Falange. A l'antic teatre s'organitzaven actuacions promogudes pel grup Teatre Íntim. Aquesta sala era, pels entesos, el millor escenari teatral de Badalona. A principis dels anys cinquanta es convertí en el Cine Verbena, que va tancar el 2002.

Sala d'actes de la Lliga Catalana, antic Teatre Español, 1934. AHBDN. Sol Ixent, 1934.

Teatre Principal

El Teatre Principal, de propietat municipal, està situat al carrer de Francesc Layret, 41, en els terrenys que antigament ocupava la masia de Can Llagosta. L'origen de l'edifici, dissenyat per l'arquitecte Joan Padrós Fornaguera, és un cinema inaugurat el 1942, el Principal Cinema —posteriorment canvià el nom per *Cinema Principal*—, que va funcionar fins al desembre de 1982. Anys després, el comprà l'Ajuntament i el convertí, el 1998, en un teatre en què se celebraren molt bones temporades de teatre, música i dansa. Finalment el 2010, durant les Festes de Maig, s'inaugurà la rehabilitació integral de l'edifici que projectà l'estudi d'arquitectura AIA Salazar Navarro —dirigit per Albert Salazar i Joan Carles Navarro.²² S'eliminà el pati de butaques i es convertí la sala gran —la Sala Enric Borràs— en un espai polivalent que s'adapta a qualsevol configuració escènica gràcies a una grada retràctil. Les grades es poden ajustar a les necessitats de cada espectacle, amb un aforament de 354 localitats i amb

Sala del Teatre Principal. Badalona Cultura SL. PROCE.

una capacitat de 500 persones a peu dret. També té una sala de petit format, la Sala Pepe Rubianes, amb aforament per a 90 persones. Pel que fa a la façana, la rehabilitació ha estat molt respectuosa amb l'original, ja que se n'ha mantingut la volumetria, s'ha revestit l'edifici amb un sòcol de pedra i se n'ha estucat la part superior.

Teatre Blas Infante

El Teatre Blas Infante, situat al carrer d'Andrés Segovia, al barri de Sant Mori de Llefà, va obrir el 1966 amb el nom de *Cine Badalona*, dedicat totalment al setè art. L'edifici, amb una estructura de planta i amfiteatre, sense escenari, tenia un pendent considerable que ofería molt bona visibilitat. Tancà quan el cinema començà a perdre públic a mitjan anys vuitanta.

El 1987, el Centro Cultural Recreativo Andaluz Nuestra Señora de la Esperanza llogà el local i adaptà una estructura metàl·lica

Teatre Blas Infante. Lluís Andú. Badalona Cultura SL.

com a escenari per a les activitats artístiques i culturals de caràcter flamenc.²³ El 2003, l'Ajuntament de Badalona l'adquirí i el convertí en teatre, amb el nom de *Teatre Blas Infante*. La remodelació s'inaugurà el març de 2010, i té un aforament de 428 localitats.²⁴

ELS CINEMES

Els cinemes Nou, Victoria, Salut i Marquina, en algunes èpoques, i de forma més o menys regular, van programar representacions teatrals o altres activitats escèniques, com varietats o flamenc. Fins i tot el Picarol, després de la mort d'Àngel Guimerà, el 1924, passà a denominar-se *Teatre Guimerà/Cinema Picarol* fins al 1939.²⁵ Un cas diferent és el dels cinemes Principal i Badalona, que l'Ajuntament comprà després que tanquessin i va transformar en teatres: el Teatre Principal (1998) i el Teatre Blas Infante (2010).

ASSOCIACIONS AMB ESPAIS ESCÈNICS O TEATRES

L'afició pels espectacles escènics, molt arrelada a la ciutat, ha contribuït a forjar agrupacions teatrals en nombroses associacions badalonines. Algunes entitats comptaven amb un teatre o sala al seu local, on s'han representat funcions i celebrat altres actes. Des de l'últim terç del segle XIX, les agrupacions i companyies teatrals locals han contribuït que els badalonins gaudeixin de bones estones amb peces teatrals de prestigi reconegut o amb peces d'autors locals. Tot seguit farem un repàs històric de les associacions que han tingut un espai escènic i una formació teatral.

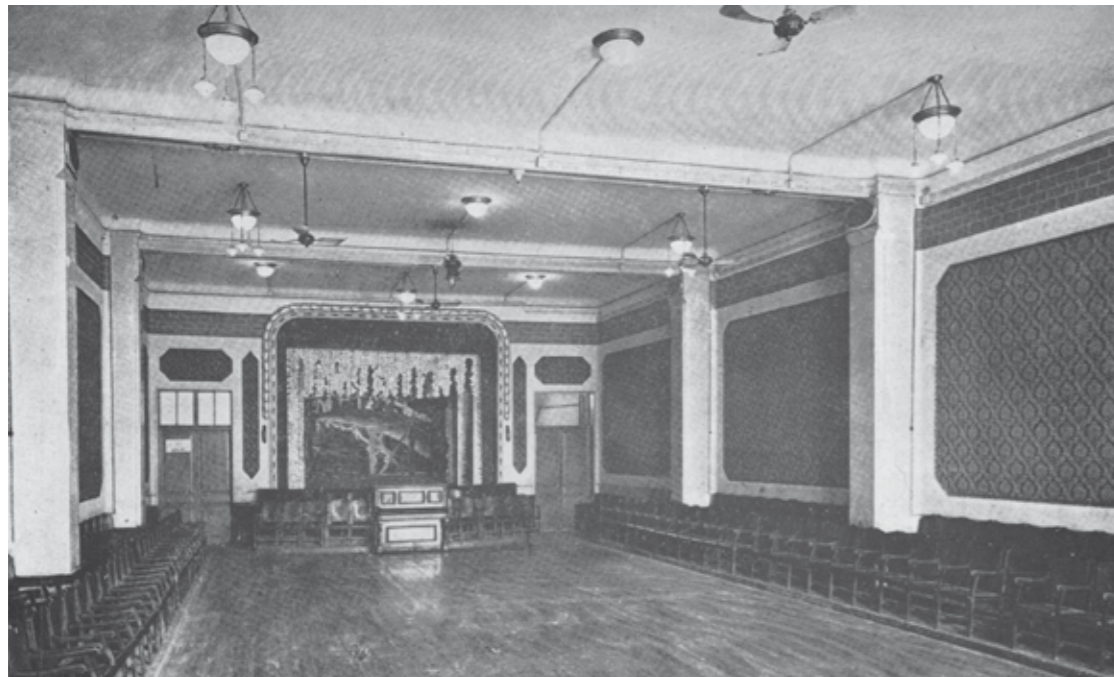

Programa de l'actuació de Machín el 1963 al Victoria. Col·lecció de José M. Zaragoza.

Societat Coral La Badalonense

Cap al 1852, un grup d'obriers i menestrals —teixidors, corders, pescadors i altres— que es reunien al cafè de Can Clarós decidiren formar una coral que anomenaren *El Coro de Badalona*. L'associació es registrà oficialment el 1858 amb el nom de *Societat Coral La Badalonense* i s'incorporà a la Societat Euterpe, fundada pel mestre Anselm Clavé.

Després d'haver-se traslladat almenys sis vegades, el 1915 la junta aprovà comprar un terreny entre els carrers de Francesc Layret i de Sant Anastasi per edificar la nova seu social. Es trigà un any a aixecar l'edifici, de tres plantes, del mestre d'obres Jaume Botey. El 27 d'octubre de 1917 s'inaugurà l'actual local de la societat, amb entrada pel carrer de Francesc Layret —avui s'hi accedeix pel carrer de Sant Anastasi, 14. L'equipament es componia d'un cafè, una sala de billars, la secretaria i la sala d'actes. Les activitats estaven enfocades fonamentalment al cant coral, el ball i el teatre.²⁶

Sala de Societat Coral La Badalonense, 1933. A *Programa Noces de platí Societat Coral La Badalonense*, 1933. Museu de Badalona. Arxiu J. M. Cuyàs.

Acabada la Guerra Civil, La Badalonense donà aixopluc a diverses entitats. L'activitat teatral va davallar però, en canvi, el ball dels diumenges a la tarda va adquirir una notable activitat i va prendre el nom popular d'*El Corralet*. Posteriorment, una part de les dependències del carrer de Sant Anastasi es van llogar per a discoteca —El Pinzell i Galàxia. Amb el tancament de les discoteques, la sala s'ha incorporat de nou a la seu de la coral. Per aquest escenari han passat la majoria de grups que no gaudeixen d'un espai propi i, naturalment, el grup teatral de l'entitat.

Cor de Marina

Els inicis del Cor de Marina se situen al 1876, quan un grup de cinquanta pescadors i peixaters que es reunien al cafè de Can Punt —al carrer de Mar— van decidir fundar-lo. Tot i això, l'entitat considera com a data fundacional el 1882, que és la que figura en els estendards. El desembre de 1886 van inaugurar

Sala del Cor de Marina. Museu de Badalona. Al. Fons Cor de Marina.

l'estatge social de la Rambla, on avui continuen desenvolupant la seva activitat cultural i recreativa. L'edifici forma part del catàleg de protecció del patrimoni històric, artístic i paisatgístic de Badalona.

L'edifici fou encarregat a l'arquitecte Joan Baptista Pons Trabal (Barcelona 1855-1928), que projectà un teatre amb un escenari de petites dimensions. Actualment el teatre té capacitat per a 150 persones. Aquest espai ha estat molt productiu en representacions i ha passat per èpoques molt brillants. Al llarg de la seva història ha acollit entitats de tots colors, entre les quals cal destacar l'estada de l'Orfeó Badaloní, entre 1948 i 1972. Actualment manté la seva activitat amb una minsa producció escènica.

Monestir de Sant Jeroni de la Murtra. Colònia d'estiuejants

Després de l'exclaustració dels jerònims el 1835, el cenobi es va utilitzar com a casa d'estiuejants des de la dècada de 1880 fins a l'inici de la Guerra Civil. Les cel·les s'adaptaren com a habitacions; la cuina es va transformar en botiga de queviures i el refector, en teatre, amb un escenari de petites dimensions on els estiuejants representaven funcions.

Casino de Badalona

Entitat recreativa fundada el 1898 amb seu a la plaça de la Vila, 3, entre l'Ajuntament i el cinema Picarol. Al llarg de la seva història ha canviat de nom diverses vegades: Liceo Badalona (1898-1907), Centre Badaloní (1907-1924), Casal Badalona (1924-1929), Centre Badaloní fins al 1933 i Casino Badalona

Refector del monestir de Sant Jeroni convertit en teatre. Museu de Badalona. Al. Col. Sant Jeroni de la Murtra.

Teatre de la Cooperativa la Moral, el 1934. Museu de Badalona. Al. Col. l'Abans-Cooperativa la Moral.

fins a la clausura de l'entitat. En el local social s'han celebrat, segons les èpoques, actuacions teatrals, monòlegs, concerts, balls i varietats.²⁷

El divendres 23 de juny de 1911 el setmanari *El Eco de Badalona* informava de la inauguració del teatre del Centre Badaloní i el qualificava d'«elegant teatre». Aquella nit, la companyia dirigida per Josep Santpere va representar dues sarsueles: *El conde de Luxemburgo* i *La Verbena de la Paloma*.

En acabar la Guerra Civil, el local del Casino era el lloc de trobada de les classes benestants de la ciutat. Encara que no disposaven d'escenari, tenien una tarima de dimensions considerables que servia per a l'orquestra de les ballades dels diumenges a la tarda. També s'hi celebraren concerts amb orquestres de cambra, concerts de piano, algun monòleg —com *Las manos de Eurídice*— i contades experiències teatrals.

Durant alguns anys van comptar amb una secció dramàtica²⁸ que, fins i tot, ideà i organitzà un concurs teatral a la ciutat convocat per l'Ajuntament el 1950 i celebrat el 1951 a la Sala de Falange —carrer de Mar, 20—, antic Teatre Español. El certamen es perllongà durant unes quantes temporades.

Cor Marítim Badaloní

Era una entitat coral i de socors mutus fundada el 1901 que tancà el 1994. El local estava al passeig de la Rambla, 4, al costat de l'edifici de Ca l'Escanyaralets, on avui hi ha un despatx d'arquitectes. Hi predominava l'activitat pròpia d'una entitat coral, però el fet de tenir un petit escenari va fer que també s'hi formés un quadre escènic.

Cooperativa La Moral

Va ser fundada el 1903 amb seu al carrer de Roger de Flor, 87. El 1917 va patir una escissió i el grup de socis majoritari es va traslladar a un local al carrer de Guifré, 158. Anys després, el 1924, compraren uns terrenys al carrer de Güell i Ferrer, 86-92 per construir l'estatge social on avui continuen desenvolupant l'activitat. El nou local s'inaugurà el 1929 i comptava amb una sala d'actes amb escenari.²⁹ Pel que fa a les anteriors seues socials, desconeixem si tenien escenaris teatrals. Acabada la guerra el 1939, la cooperativa va continuar funcionant sota la direcció del Servicio Sindical de Cooperación. En els anys posteriors a la guerra, al primer pis s'acollí el Centre Parroquial de Sant Josep fins que, el 1948, inaugurà el seu propi local. En aquesta data es fundà el grup escènic de la Cooperativa La Moral.

Agrupació Pàtria i Art

L'Agrupació Pàtria i Art era el grup de teatre *amateur* del Centre Catalanista Gent Nova, que estava adherit a la Unió Catalanista. L'agrupació, fundada el 1904 i activa fins al 1908, es dissolgué en constituir-se la companyia Terradas-Casas, que dirigien els actors Josep Terradas i Joaquim Casas.³⁰ La seu de Gent Nova era al carrer del Canonge Baranera, cantonada amb Sant Francesc. Hi va debutar, el 1905, l'actriu Margarida Xirgu. Encara avui, en una finca privada del carrer de Sant Francesc, es conserva una part de l'escenari. Cada diumenge, l'Agrupació representava al teatre de l'entitat un parell d'obres i, en alguna ocasió, actuaven al Teatre Español.

Escenari de la Cooperativa la Moral preparat per a l'estrena de la temporada 1957-1958. Museu de Badalona. Al. Col. l'Abans-Albert Cuadras Xifré.

Seu de Gent Nova al carrer Canonge Baranera cantonada amb Sant Francesc. Museu de Badalona. Arxiu Josep M. Cuyàs Tolosa.

Teatre de l'Oliva. Museu de Badalona. Al. Fons l'Abans-Núria Argerich.

Societat Cultural l'Oliva

Fundada a finals del segle XIX i legalitzada el 1905, amb seu al carrer de Can Tiano, al barri de Canyet, comptava amb diverses seccions. El 1925 el grup de teatre creat a l'inici decideix adoptar el nom de Secció Dramàtica. Durant la Guerra paralitzà l'activitat, que es reprengué el 1947, quan es va donar pas als millors anys de la secció, en què col·laboraren els actors Enric Borràs, Joaquim Grífol i el pintor i escenògraf Antoni Ros

i Güell, propietari de Can Miravitges.³¹ Tot i això, l'activitat teatral al barri de Canyet s'havia iniciat el 1878 amb representacions a l'era de Can Tiano. Entre els anys seixanta i setanta del segle passat, l'escenari es va convertir en restaurant i, la superfície restant, en discoteca, que, si bé va tenir un notable èxit inicial, posteriorment va anar decaient. Ara l'activitat es redueix a un elenc teatral que actua de forma molt irregular, una coral i el grup de ball de bastons.

Orfeó Badaloní

El 1921 es constituí l'Orfeó, que van promoure cinc músics badalonins —Antoni Botey, Jaume Costa, Ramon Salsas, Salvador Valls i Joan Aymerich— amb la idea de crear una entitat similar a l'Orfeó Català, fundat a Barcelona per Lluís Millet el 1891. Des del primer moment, el Centre Catalanista Gent Nova va donar suport al nucli fundacional de l'Orfeó: els acollí al seu local i publicava notícies de l'entitat cantaire a la revista *Gent Nova*. I quan, mesos després, *Gent Nova* es dissolgué, l'Orfeó heretà el local, l'arxiu i la senyera modernista del centre. A la seu del carrer del Canonge Baranera, cantonada amb el carrer del Carme, van romandre fins a la clausura de l'entitat, durant

Actuació de la Secció de teatre de l'Orfeó a la seu del carrer Lleó, 197?. Museu de Badalona. Al. Revista de Badalona.

la dictadura de Primo de Rivera. En aquest local van disposar del primer escenari, un espai on havia actuat en els seus inicis l'actriu Margarida Xirgu.

El 1930 s'hi reprengueren les activitats i, entre d'altres seccions, comptaren amb un grup de teatre dirigit per Miquel Boix. Aquesta és l'etapa daurada de l'entitat, que tancà en finalitzar la Guerra Civil amb la clausura de l'Orfeó. El 1948 van aconseguir legalitzar la societat, que inicià una nova singladura a la seu social del Cor de Marina, a la Rambla. El 1972, l'Orfeó va inaugurar un nou estatge social al carrer del Lleó, i va passar per una altra bona època, fins que el 1995 els van desnonar del local.

A l'abril de 1996 compraren un local al carrer de la Marina, 48, que no té escenari. El desembre de 2016 s'inaugurà al carrer d'Enric Borràs, 19-21 l'Espai Tolrà, a l'edifici de l'antiga fàbrica-habitatge de teixits Tolrà. Actualment l'entitat ofereix classes de teatre per a diverses edats i compta amb un parell de grups de teatre —T-EMA! i El Nucli Teatre. El 2018, l'Orfeó i la companyia de teatre *El Cielo al Revés* van organitzar la primera edició d'un certamen de microteatre, el Festival Mínima Expressió.³² L'objectiu dels organitzadors és que les companyies i grups d'estudiants de teatre hi puguin mostrar una peça de creació pròpia.

Societat Coral Els Ocellets

Fundada el 1924 i desapareguda el 1990, tenia la seu al marge esquerre de la riera de Sant Joan, a prop de Can Cabanyes. Tenia un petit escenari i, en algunes ocasions, feia servir el local de la parròquia de Nostra Senyora de Montserrat, al carrer de la Camèlia.

Primer concurs de teatre celebrat a la Sala de Falange, antic Teatre Español, el maig de 1951. Francesc Domingo. Museu de Badalona. Arxiu Josep M. Cuyàs.

Per fomentar l'activitat teatral, el 1950 l'Ajuntament convocà un concurs local de teatre que va tenir continuïtat uns quants anys. El grup de teatre d'Els Ocellets es presentà als tres primers concursos, celebrats entre el 1951 i el 1953 a la Sala de Falange del carrer de Mar, al local del desaparegut Teatre Español.

Teatre Cervantes

L'edifici, propietat de la Societat Cooperativa la Verdadera Fraternidad, fundada el 1883, al carrer d'en Prim, 110-112, fou construït per allotjar una cooperativa de consum que s'hi mantingué activa fins al 1916.³³ Al mateix immoble també hi havia la Societat Coral Alba, fundada el 1857.³⁴ El local, equipat amb un teatre, com era costum a l'època, s'utilitzà per a tot tipus d'activitats —funcions teatrals, conferències, actuacions corals, mítings, cinema i altres. La construcció ocupava un solar, força gran, entre el carrer de la Caritat, la riera d'en Matamoros i el carrer d'en Prim, on hi havia l'accés principal de l'edifici.

El 1911, el Teatre Cervantes, com se'l coneixia en aquell moment, es va transformar en el Cine Cervantes i, pocs mesos després, en el Cine Doré, ambdós de curta vida. A finals dels anys vint del segle passat va tornar a funcionar com a cinema i va recuperar el nom de Cervantes.

El 1919, el Cercle Tradicionalista El Loredán,³⁵ fundat el 1907, traslladà la seu al local del Teatre Cervantes fins que es va clausurar per la dictadura de Primo de Rivera. Les activitats de caire cultural, que programaven els militants, se centraven en representacions teatrals, recitals de poesia i cants corals de la Jovenut Jaumina. També van comptar amb una agrupació dramàtica, dirigida per Miquel Xicart,³⁶ que, en finalitzar la guerra, esdevindria durant uns mesos alcalde de Badalona. Durant la Segona República, el maig de 1932, el Círculo Tradicionalista reobrí el local. La informació d'*El Correo Catalán* destacava les millores en el condicionament del Teatre Cervantes i el qualificava com un dels cercles tradicionalistes catalans més grans. L'acte d'inauguració reuní unes dues mil persones. Fins al 1936, l'agrupació teatral seguí treballant per oferir petits muntatges. En acabar la guerra, el local es va convertir en presó, durant un breu període.

Pel que sembla, la sala va estar inactiva durant molts anys, almenys a nivell comercial, fins que el gener de 1955 va reprendre de nou l'activitat com a cinema, sota el nom de *Cervantes*, fins que es va clausurar cap als anys seixanta. Posteriorment el local funcionà només com a bar. Finalment, l'edifici fou enderrocat i actualment hi ha un restaurant i una escola de dansa.

L'Era. Círculo Artístico Español

El 1933, un grup de joves escindits del Centre Català van fundar L'Era.³⁷ La primera activitat que organitzaren fou la Festa de la Mercè a l'era de Ca l'Anglasell. Gràcies a l'èxit de la trobada,

fundaren una entitat recreativa que adoptà el nom de *L'Era*, en record d'aquella jornada.

Tenien el local al carrer del Canonge Baranera, on van llogar un local amb cafeteria, teatre i badiu. Les actuacions teatrals van agafar una gran popularitat, així com els concerts i les conferències. Acabada la guerra, van haver de canviar el nom per *Círculo Artístico Español*, però les actuacions teatrals, de sarsuela, de varietats, les conferències i els balls van continuar amb molt d'èxit.

L'Era s'havia convertit en una de les entitats més importants de la ciutat, fins que l'any 1958, en plena celebració del 25è aniversari, el propietari va vendre el local. Desapareixia un espai formidable, al centre de la ciutat, amb un dels millors escenaris. L'entitat es traslladà al carrer de Mar, cantonada amb la Rambla, sobre l'orxateria Fillol. Aquell canvi va provocar, al cap de poc temps, la desaparició de l'entitat.³⁸

Ball a l'Era amb l'orquestra Mickey's a la dècada del quaranta. Fot. Nyssen. Museu de Badalona. Arxiu Josep M. Cuyàs.

Secció Joventut del Museu

El 1966, amb la inauguració del Museu de Badalona, van néixer un bon nombre de seccions, el que avui coneixem per associacions, que desenvolupaven la seva activitat al Museu. La Secció Joventut del Museu —anteriorment Esplai i Cultura i Solaz y Cultura— comptava amb un grup de teatre que tingué una llarga vida més enllà de la Secció i de la qual fou l'ànima, durant molts anys, Santi Beltran. Totes les representacions es duïen a terme a la sala d'actes, que tenia un petit escenari. S'hi feien representacions del grup de teatre de la Secció, s'hi programaven actuacions de companyies foranes i audicions de sarsuela. I els diumenges a la tarda, durant molts anys, s'hi van programar actuacions. El juny de 1992, el Patronat del Museu acordà finalitzar aquesta activitat i es concedí a Santi Beltran la Venus de Badalona pels 25 anys de dedicació.³⁹

Representació al Museu de *La ferida Iluminosa* amb Vicenç Martínez, Santi Beltran i Josep M. Balaguer, el 1976. Museu de Badalona. AI.

ESCOLES I CENTRES PARROQUIALS

Al llarg del segle xx, algunes escoles i centres parroquials han disposat d'un teatre o sala d'actes on s'han programat funcions teatrals, amb més o menys regularitat. Els centres parroquials han comptat sovint amb agrupacions teatrals formades pels feligresos. Així, tenim l'exemple de l'Esbarjo de la parròquia de Sant Josep, que començà l'activitat als anys vint del segle passat. Eren un grup de joves de la parròquia que es reunien al soterrani de l'església i hi organitzaven representacions teatrals i de cinema. El local tenia un escenari de mides força grans on es representaven obres de caràcter totalment catòlic. Després de la guerra, l'octubre de 1940, es fundà el Centre Parroquial Sant Josep, i llavors les activitats es van passar a fer provisionalment al local que els cedí la Cooperativa La Moral, al carrer de Güell i Ferrer, fins que el 1948 es traslladaren a

Presentació de *La Passió* pel grup de teatre del Centre Parroquial de Sant Josep, 1940-1941. Museu de Badalona. Arxiu Josep M. Cuyàs.

l'actual edifici del Centre Parroquial, on es van representar obres de teatre de forma regular fins al 2010, quan la sala d'espectacles va tancar perquè no complia amb la normativa de seguretat vigent. Durant molts anys va comptar amb una secció de teatre molt activa.

També cap al 1948, el Centre Catequista Nostra Senyora de Montserrat, situat a l'actual carrer de la Camèlia, 5-7, va formar una secció dramàtica amb un grup de joves procedents de l'escola del Monestir de la Divina Providència.⁴⁰ Les obres es representaven tant en català com en castellà. La presència del grup contribuï a la reforma del local, que comptava amb un teatre, una capella i altres dependències. Amb el trasllat de la parròquia a un nou edifici, el 1975 es va perdre l'espai escènic i l'activitat.

Les parròquies de Sant Antoni de Pàdua a Llefà (1935) i de Sant Francesc d'Assís a Bufalà també van disposar d'espais per celebrar-hi funcions. I l'església dels Pares Carmelites, al carrer de Sant Miquel, 44, ja des de la benedicció el 1925 tenia una sala a la part posterior del temple que s'ha fet servir per a múltiples usos —també com a sala de teatre— amb un escenari de dimensions reduïdes, que en diverses èpoques contribuï a la formació d'un elenc de curta vida teatral.

En l'àmbit escolar, alguns centres han dedicat un espai de l'equipament a sala d'actes o teatre, contribuint així a la formació de grups escènics. L'edifici del Col·legi Maristes Champagnat, inaugurat el 1956, al carrer de Dos de Maig, 67, tenia una sala pensada per a projeccions de cinema i, posteriorment, amb el muntatge d'un escenari, de petites dimensions, va motivar la creació del quadre escènic dels Antics Alumnes Maristes, que dirigí Josep Viñallonga.

L'Escola de la Cros, fàbrica de productes químics, també tenia una petita sala amb escenari on se celebraven vetllades escolars que protagonitzaven els pares dels alumnes. Posteriorment es va crear la secció de teatre de l'associació d'exalumnes i treballadors de la Cros. L'activitat va acabar amb el tancament de la fàbrica el 1980.⁴¹

Per últim, el 1958, els salesians habilitaren un espai teatral al carrer d'Alfons XII, sota la capella consagrada el 1955. L'activitat teatral va ser bastant irregular, però també fou la seu de diverses formacions sorgides a l'escola salesiana. El 1996 es constituï el grup de teatre El Gris Salesians, que continua treballant i fent del teatre un projecte educatiu.⁴²

Notes

1. Aquest article és el resultat d'una xerrada organitzada pels Amics del Teatre Zorrilla sobre els antics escenaris de Badalona en què vam intervenir els autors d'aquest text, el 27 de juny de 2016 a l'Espai Betúlia.
 2. AHBDN. Fons Ajuntament de Badalona. Administració general. Estadística d'edificis destinats a espectacles públics d'esbarjo, 1862. Situem la data d'obertura el 1862 o pocs mesos abans perquè als qüestionaris estadístics d'anys anteriors no hi ha cap referència del teatre.
 3. AHBDN. Fons Ajuntament de Badalona. Llicència d'obres sol·licitada per Hermini Pujol, 1913, expedient núm. 29.
 4. CARRERAS GARCÍA, Montserrat i VALL SERRA, Núria. *La II República a Badalona 1931-1936. Una població industrial en crisi*. Badalona: Museu de Badalona, 1990, p. 67.
 5. Amb una vida tan llarga, moltes han estat les seus que ha ocupat el Círcol, com per exemple, la masia de Can Real a Dalt de la Vila, Can Sey al carrer de Sant Joan i els locals dels carrers de Sant Pere, Mercè, Caritat i de la Creu, incendiat el 1936 i avui desaparegut.
 6. El Círcol. <https://elcicol.cat/teatre> [Consulta: 06/01/2019].
 7. Joaquín Asensio de Alcántara (Barcelona 1832-Madrid 1879), periodista i dramaturg. GÓMEZ GARCÍA, Manuel. *Diccionario del Teatro*. Madrid: Akal, 1998.
- Volem fer esment que Francesc d'A. Amigó i Joaquim Asensio de Alcántara formaven part de la redacció d'*El Eco de Badalona*, que començà a publicar-se el 6 de desembre de 1868.

8. AHBDN. Fons Pau Rodon Amigó. Còpia de l'Espectura de conveni i divisió entre Miquel Perejoan Lladó i Martí Amigó Banús davant del notari Javier Fenollosa Peris, 13 d'abril de 1886.

9. AHBDN. Fons Joan Soler Amigó. Documentació notarial de Teresa Pujol Costa. Hem obtingut informació sobre els propietaris que li van vendre el teatre.

Agraïm la informació que ens ha proporcionat Francesc Sevillano Vives sobre les dates de naixement i defunció de les famílies Amigó i Perejoan, procedents, respectivament, de l'Arxiu de Santa Maria de Badalona i del Registre Civil de Badalona. Agraïm a M. del Mar Mascareñas Rubies les dates de naixement i mort proporcionades sobre Teresa Pujol Costa.

10. AHBDN. Fons Ajuntament de Badalona. Llicències d'obres, 1913. Exp. núm. 78. Aprovació 27/06/1913.

11. AHBDN. Fons Ajuntament de Badalona. Llicències d'obres, 1913. Exp. núm. 294. Aprovació 27/12/1913.

12. Margarida Xirgu i Pompeu Fabra havien residit a Badalona i van ser declarats fills adoptius de la ciutat el 1933 i el 1934, respectivament.

13. Joan Bosch i Agustí (Girona, 1936). Arquitecte, fill d'Ignasi Bosch i Reig, també arquitecte. La seva carrera ha transcorregut entre Barcelona i Girona. És autor, entre d'altres, dels habitatges esglaonats del barri de Montbau de Barcelona (1963), que va promoure el Patronat de l'Habitatge, i del Pavelló aïllat del parc de la Devesa de Girona (1964), catalogat com a patrimoni històric i artístic de Girona.

AJUNTAMENT DE GIRONA. *Catàleg del patrimoni històric-artístic*. http://terra.girona.cat/resources/edificis_protegits/Q-21.pdf [Consulta: 06/12/2018].

NADAL, Joaquim. «Una escola cívica». www.joaquimnadal.cat/una-escola-civica/ [Consulta: 06/12/2018].

MONTEYS, Xavier. «¡En la calle como en casa!». A *Quaderns d'arquitectura i urbanisme*. Barcelona, 2008, núm. 257, p. 62-75.

14. *Badalona. Revista d'informació municipal de l'Ajuntament de Badalona*, núm. 12. Febrer de 1999.

El Punt. Badalona, 23 de febrer de 1999, p. 1 i 3.

El Punt. Badalona, 22 de febrer de 1999, p. 21.

15. SOLÀ SERIOL, Jaume. *Plano de la villa de Badalona en agosto de 1878*. Museu de Badalona. En el plànol trobem, a la trama urbana, el Teatre Tívoli identificat a la llegenda amb el número 12.

CUYÀS TOLOSA, Josep M. «Apuntes para una historia del teatro en Badalona». A *Revista de Badalona*. Badalona, 20 de setembre de 1958, núm. 915, p. 14.

16. BORI, Antoni. «Nuestro Tívoli». A *El Eco de Badalona*. Badalona, 28 d'abril de 1883, núm. 17, p. 1.

17. «El Teatre Español». A *El Eco de Badalona*. Badalona, 11/06/1887, p. 2.

BLANCH, Baldomer. «En Santiago Amat Costa». A *Revista Apolo*. Badalona, agost 1922 p. 3-5.

CUYÀS, Josep M. «Apuntes biográficos sobre don Santiago Amat Costa». A *Amistat. Boletín del Museo Municipal*. Badalona, 1970, núm. 14. Aquest article és el resum de la biografia publicada per Baldomero Blanch a *Revista Apolo*. Badalona, agost 1922 p. 3-5.

L'edifici de l'antic Cafè España, al carrer de Francesc Layret, fou comprat el 1933 per la Societat Coral Alba a *Societat Coral "Alba". Programa oficial del centenari, 1857-1957*. Badalona, 1957.

18. El Casino España clausurà el 20 de desembre de 1885 a *El Eco de Badalona*. Badalona, 09/01/1886, p. 3.

CUYÀS, Josep M. «Apuntes biográficos sobre don Santiago Amat Costa». A *Amistat. Boletín del Museo Municipal*. Badalona, 1970, núm. 14.

RENOM RIERA, Pere. «Casino Nuevo Apolo». A *Casino Nuevo Apolo*. Agost de 1910, p. 9-10. Segons Cuyàs, el Cafè España va inaugurar les vespres de Nadal de 1877 i, el febrer de 1878, la sala de ball.

19. AHBDN. Fons Ajuntament de Badalona. Administració general Relació d'associacions, 1899.

20. *Sol Ixent. Portaveu del Centre Regionalista*. Badalona, 19 d'octubre de 1934, núm. 101., p. 1. Dona la notícia de la inauguració del local i a la capçalera de la publicació hi figura l'adreça de la redacció i administració al carrer de Prat de la Riba, 20 —avui carrer de Mar.

AHBDN. Llicència d'obres 1934. Expedient núm. 536. Pere Cairó sol·licita, en nom i representació d'Immobilària Badalonina, SA, fer obres de reforma a la casa del carrer de Prat de la Riba, 20.

AHNDN. Fons Padrós Fornaguera. Arquitecte. AF C 1454. Expedient núm. 100. Immobiliària Badalonina, SA. Amidament de terreny i projecte de l'edifici-teatre Cinema Nou. Gener de 1934.

21. *El Eco de Badalona*. Badalona, 11 de gener de 1936, núm. 2, p. 2

22. SALAZAR, Albert; NAVARRO, Joan Carles; JUNYENT, Teresa. «Rehabilitación del Teatre Principal de Badalona». A *Por una arquitectura ambiental 1999-2009*. [Barcelona]: AIA Salazar Navarro, 2010. p.166-171.

23. Centro Cultural Esperanza Badalona. <http://esperanza.badalona.ppe.entitats.diba.cat/quienes-somos/> [Consulta: 06/12/2018].

24. MEMBRIVES, Marta. «El Blas Infante mostra les millores en una jornada de portes obertes». A *El Punt Avui*, 20/03/2010.

Teatre Blas Infante. <http://teatrezorrilla.cat/equipaments/teatre-blas-infante/> [Consulta: 29/10/2018].

25. CASALS CORTÈS, Núria. *La gran il·lusió. El cinema a Badalona 1898-1975*. Badalona: Museu de Badalona, 2018.

26. SOLDEVILA, Esteve. "Historial de la societat". A *1858-1933 recordança programa de la commemoració de les noces de platí de la Societat Coral la Badalonense*. Badalona: Marcó, 1933. p. 9-35.

27. CUYÀS TOLOSA, Josep M. «Los Casinos de Badalona». A *Revista de Badalona*. Badalona, 08/08/1970, núm. 1.505, p. 37.

LLULL FEDRIANI, Arturo. *Casino de Badalona. Reportaje histórico de la Ciudad de Badalona*. Badalona: Prisma, 1951. p. 26.

28. *Ibidem*.

29. ABRIL, Joan. «El quadre escènic de la cooperativa la Moral». A *Amistad. Boletín del Museo Municipal*. Badalona, 1978, núm. 93, p. 13.

30. FATJÓ CARRERAS, Elisenda. «El teatre a Badalona. L'Agrupació Pàtria i Art, 1904-1908». A *Carrer dels Arbres*. Badalona. 3a. època, 2012, núm. 22, p. 101.

31. ARMENGOL, Carles. «Més de cent anys de teatre a Canyet». A *El Punt*. Badalona, 13/06/1995, p. 18.

32. CARRERAS, Montserrat. *90è aniversari de l'Orfeó*. [Textos de l'exposició temporal organitzada pel Museu de Badalona], 2002.

Orfeó Badaloní. <http://www.xn--orfebadalon-ycb4e.cat/festival-de-teatre> [Consulta: 04/01/2019].

33. AHBDN. Fons Ajuntament de Badalona. Registre fiscal d'edificis i solars (Ll. 2268). En origen, l'edifici tenia el número 76 i posteriorment canvià al 112.

CELADA, Rafael. *Aproximació a l'atlas cooperatiu de Catalunya fins 1936*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, [1989]. p. 41.

34. AHBDN. Fons Ajuntament de Badalona. Administració general. Relació d'associacions, 1899.

35. ALBALADEJO BLANCO, Jordi. «El Cercle Tradicionalista El Loredán de Badalona». A *Carrer dels Arbres*. Badalona. 3a. època, 1997, núm. 8. p. 41-52.

36. Miquel Xicart Potrony (1896-1978). Polític. Militant del partit Tradicionalista i alcalde de Badalona entre gener i setembre de 1939.

37. CARRERAS GARCÍA, Montserrat i VALL SERRA, Núria. *Op. cit.* p. 67.

38. ABRIL, Joan. «L'Era. Coses de tots colors». A *Revista de Badalona*. Badalona, 13/03/1976, p. 23.

ABRIL, Joan. «Quelcom més de l'Era». A *Revista de Badalona*. Badalona, 20/03/1976, p. 23.

ABRIL, Joan. «Círculo Artístico Español. Coses de tots colors». A *Revista de Badalona*. Badalona, 27/03/1976, p. 24.

39. BELTRAN, Santi. «Solaz y Cultura, Joventut, Teatre». A *Carrer dels Arbres*. Badalona. 3a. època, 2005, núm. 16, p. 55-58.

40. PALACIO SERRA, Francesc. *Sant Crist de Can Cabanyes. Història d'un barri*. Badalona, 2018, p. 140-141.

41. ROTGER ROSQUELLAS, Mateu. «L'establiment de l'escola de la SA Cros a Badalona: les seves escoles». A *Carrer dels Arbres*. Badalona. 3a. època, 1994, núm. 5, p. 39.

42. Grup de teatre El Gris Salesians. <https://elgristeatre.webnode.es/nosotros/> [Consulta: 06/12/2018].